

І.Ф.Радіонова, В.В.Радченко

**УДК
ББК
Р**

Автори:

І.Ф. Радіонова, доктор економічних наук, професор
(науковий редактор),

В.В. Радченко – кандидат економічних наук, доцент

Рецензенти:

ЕКОНОМІКА

(профільний рівень)

Радіонова І.Ф.
Р **Економіка (профільний рівень). 10 клас** / І.Ф. Радіонова,
В.В. Радченко. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 208 с.
ISBN 978-966-496-_____
Анотація

**УДК
ББК**

Кам'янець-Подільський
“Аксіома”
2010

ISBN 978-966-496-____

© І.Ф.Радіонова,
В.В.Радченко, 2010
© “Аксіома”, видання, 2010

Вступне слово для учнів

Шановні читачі підручника «Економіка (профільний рівень)»!

Ви обрали навчальну дисципліну економіка для поглибленого вивчення і, ймовірно, пов'яжете з нею свій майбутній фах. Автори підручника схвалюють ваш вибір. Пропонований вам підручник покликаний допомогти в опануванні базовими (фундаментальними) знаннями з економіки. Так само, як міцність будинку залежить від фундаменту, надійність знань і майбутній успіх у роботі визначається тим, як задоволені основи. Тому важливо правильно використовувати матеріал підручника.

Підручник для 10-го класу охоплює два розділи. Це «Вступ до економічної теорії», у якому ми знайомимо читача з основними економічними поняттями (категоріями) та пояснюємо роль економіки у житті суспільства й окремої людини. У другому розділі «Фундаментальні поняття ринкової економіки та ринкова інфраструктура» увага зосереджена на тому, як організована ринкова економіка – особливий вид економіки, що забезпечив розвинути країнам світу високий добробут і соціальну захищеність громадян.

Кожна тема підручника структурована, тобто у ній виокремлені певні частини. Пояснимо їх призначення.

На початку кожної теми ми визначаємо те нове, про що ви дізнаєтесь, та пояснюємо логіку (послідовність) викладення матеріалу. Це сприяє формуванню цілісного уявлення про тему.

При розкритті змісту теми широко використовуються схеми, графіки, формули. Це допомагає зробити виклад матеріалу чітким, стислим, більш зрозумілим.

Наприкінці тем розміщені підсумки, прочитавши які ви усвідомите, наскільки повно вами засвоєно матеріал, та пояснюється, як можна скористатися одержаними знаннями на практиці.

Відповідаючи на контрольні запитання та виконуючи завдання до кожної теми, ви закріплюєте набуті знання.

Рубрика тем під назвою «Що далі?» розрахована на тих учнів, які орієнтовані на участь у конкурсах та олімпіадах з економіки.

Автори підручника зичать усім читачам глибоких знань, використання яких сприятиме успішній діяльності.

Від авторів професор І.Радіонова

РОЗДІЛ І

Вступ до економічної теорії

Тема 1.1. Що і для чого вивчає економічна наука, її місце серед інших наук

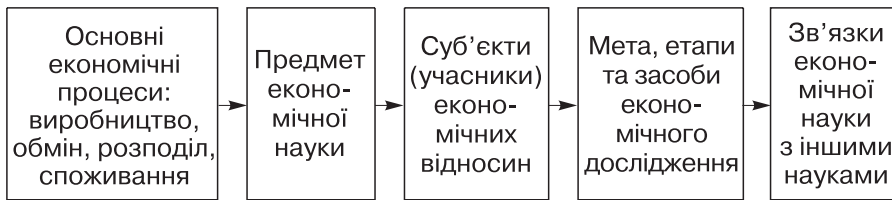
Розуміння змісту економічних явищ потрібне кожній людині не менше, ніж знання з хімії чи фізики, географії чи біології. Людина живе у світі економічних явищ: вона купує і продає, отримує доходи і сплачує податки, керує і підпорядковується управлінським рішенням, споживає і заощаджує, наймається на роботу й розпочинає свою справу. Зрозуміло, що ліпше, коли людина чинить ці дії свідомо, раціонально використовуючи власні сили та інші ресурси (землю, устаткування, гроші тощо), обирає із багатьох можливих рішень найдоцільніше. Усе це і спонукає до вивчення основ економічної науки.

🔗 Після вивчення теми ви дізнаєтесь:

- ➔ що вивчає економічна наука;
- ➔ як змінювались уявлення про предмет цієї науки та про деяких видатних економістів різних часів; хто може бути суб'єктом (діювою особою) економічних відносин;
- ➔ яку роль відіграє економічна теорія в житті суспільства взагалі та кожної людини зокрема;
- ➔ якими засобами дослідження користуються в економічній науці;
- ➔ які зв'язки існують між економічною теорією та іншими науками.

Не виключено, що матеріал цієї теми допоможе вам побачити власне місце в економічних процесах, наштотує на роздуми про майбутній фах.

Логіка теми

1. Економіка – об'єкт економічного дослідження

Економіка, про яку б конкретну країну не йшлося, являє собою таку сферу життя суспільства, яка охоплює виробництво продуктів і послуг, обмін ними, розподіл створених у суспільстві благ і споживання.

Що вивчає економічна наука? Уявлення про те, що вивчає економічна наука (тобто про її предмет), змінювалися. Звернемося до сучасних поглядів, які втілюють результати тривалих пошуків і роздумів.

Сьогодні вважається, що найважливішим завданням будь-якого суспільства (виключаючи ті з них, які висувають неприродні цілі, роблячи людину засобом їхнього досягнення) є забезпечення найповнішого задоволення потреб людини. Економічна наука якраз і є такою, що вивчає, як люди (суспільство), використовуючи обмежені виробничі ресурси, можуть досягти створення різноманітних речей і послуг, забезпечуючи при цьому найповніше задоволення потреб. Побіжно зауважимо (детально про це йтиметься далі), що всі ресурси — земля, праця людей, обладнання та устаткування – обмежені у кожний конкретний момент. Бажання ж людей задовольняти потреби повніше, якісніше – необмежені. Хоч би як ми бажали забезпечити найвищий рівень споживання, це наше бажання наштовхується на межу наявних ресурсів.

Проблема обмеженості ресурсів і, відповідно, вибору способу їх найкращого використання існує завжди і на всіх рівнях. Вона, зокрема, виявляється для підлітка, який, маючи у кишені обмежений ресурс – 20 гривень – вирішує: придбати йому CD з новою комп'ютерною грою, книжку улюбленого автора чи квиток на дискотеку. Так само з цією проблемою стикається підприємство, яке має перспективу розширення виробництва нової продукції, але може фінансувати витрати або шляхом скорочення виробництва інших видів, або взявши банківський кредит, за який необхідно платити відсотки. Не менш актуальною є проблема обмеженості ресурсу – державного бюджету – для країни, яка вирішує, як розподілити кошти на медичні та освітні заклади, розвиток вітчизняного мистецтва, армію, будівництво доріг та інше. Саме з проблемою обмеженості ресурсів пов'язаний **предмет** економіки –

науки, яка дає відповідь на питання, як краще розподілити обмежені ресурси для задоволення потреб.

У визначенні того, що є економікою, ми використали чотири поняття: виробництво, обмін, розподіл, споживання. Необхідно з'ясувати зміст цих понять.

Виробництво в економічному сенсі – це спосіб поєднання виробничих ресурсів – землі, праці, капіталу (матеріальних засобів виробництва) та ін. — та їх узгодженого, цілеспрямованого використання. Крім того, це – спосіб поєднання різних сфер і галузей, видів виробництва, що ґрунтується на суспільному поділі праці.

Обмін в економічному сенсі – відносини, завдяки яким речі та послуги рухаються від виробників до споживачів. Цей рух здійснюється за допомогою грошей, його обслуговують різноманітні установи торгівлі, транспорту, банки, страхові та рекламні компанії тощо.

Розподіл в економічному розумінні – це формування доходів: підприємця чи робітника, службовця чи власника земельної ділянки, банкіра чи держави.

Споживання – використання доходів і реалізація тих користостей, що мають речі та послуги.

Отже, підіємо деякі підсумки. Вивчаючи особливу сферу життя суспільства, економічна наука досліджує, як організовані виробництво, обмін, розподіл та споживання. Правильність організації економічного життя визначається здатністю задовольняти потреби людей за наявних обмежених виробничих ресурсів.

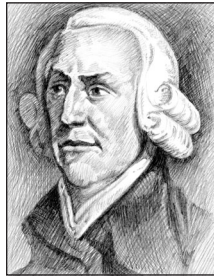
Як змінювались уявлення про предмет економічної науки та який внесок у ці уявлення різних дослідників? Кожна наука має своїх класиків. Має їх й економічна наука. Класик економічної теорії *Адам Сміт* у вступі до своєї основної праці відзначав, що економічна наука досліджує причини зростання продуктивності суспільної праці, природний порядок розподілу продукту між різними класами і групами людей у суспільстві, сутність капіталу та способи його нагромадження. На підставі аналізу дійсності, вважав А. Сміт, економічна наука має пропонувати таку економічну політику, яка б давала людям щедрий дохід або засоби до існування, а точніше – забезпечувала б їм можливість самостійно їх добувати.

Коротка історична довідка

Адам Сміт народився 1723 р. недалеко від Единбурга в родині службовця митниці. Досить рано, у 14-річному віці, Адам вступає до університету м. Глазго. Обравши гуманітарний напрям освіти, він, крім того, займається математикою

та астрономією. Після закінчення університету А.Сміт отримує стипендію на навчання в Оксфорді. Пізніше він обійняв посаду професора з суспільних наук в університеті Глазго. Головний твір А.Сміта “Дослідження про природу і причини багатства народів” побачив світ у Лондоні 1776 р. Він став результатом 20-річного вивчення індустріального розвитку Англії, в якій щойно здійснилась промислова революція. “Дослідження...” А.Сміта складається з п’яти книжок: перша – аналіз вартості і додаткової вартості, друга – дослідження природи капіталу та його нагромадження, третя — аналіз розвитку економіки Європи на шляху від феодалізму до капіталізму; четверта — аналіз поглядів представників двох напрямів у тогочасній економічній науці – меркантилізму та фізіократії, п’ята — дослідження доходів і витрат держави.

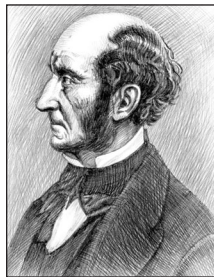
Основна ідея теоретичних поглядів А.Сміта – економічна свобода, за якої вільна людина, керуючись особистими інтересами, без зовнішнього примусу може забезпечувати всім необхідним себе і суспільство. Навіть, якщо б ідея природної економічної свободи – *laissez-faire* – була єдиним внеском А.Сміта в економічну теорію, то і тоді він залишив би помітний слід у науці.

Видатний англійський економіст ХІХ ст. *Джон Мілль*, що мав і досі має вплив на погляди багатьох економістів, у попередніх зауваженнях до своєї основної праці зазначав, що предмет економічної науки в усі часи опинявся у центрі практичних інтересів людей. І таким предметом є багатство. Наука досліджує сутність багатства, його виробництво й розподіл, чинники, що зумовлюють процвітання або занепад суспільства.

Коротка історична довідка

Джон Мілль народився в Лондоні 1806 р. у родині державного службовця. Батько застосував до сина особливу систему виховання. Хлопчик мав чіткий розклад наукових занять, перелік книг для засвоєння, завдання для написання творів і критичних коментарів. Він самостійно займався вищою математикою, природознавством, історією, читав лекції меншим братам і сестрам. У підлітковому віці Джон справляв враження дорослої ерудованої людини. З 13 років він займався економічною наукою. Головна праця

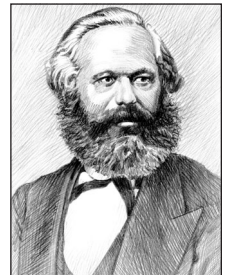
Дж.Мілля “Основи політичної економії” складається з п’яти частин, в яких аналізується виробництво, розподіл, обмін, розвиток капіталізму та роль держави в економіці. Будучи всебічно освіченою людиною, він писав політичні та філософські твори, розвивав ідеї буржуазної демократії, кілька років був членом парламенту Англії.

Цікавий підхід до розуміння предмета й мети економічної науки розроблений *К.Марксом*. У передмові до своєї основної праці він писав, що предметом його дослідження є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну. Визначивши метою дослідження відкриття природного закону розвитку капіталістичного суспільства, він акцентував увагу на відносинах і суперечностях між двома класами: капіталістами та робітниками.

Коротка історична довідка

Карл Маркс народився 1818 р. у Німеччині (Пруссії) в сім’ї адвоката. Розпочав вищу освіту у Боннському, а закінчив у Берлінському університеті. Він ставився опозиційно до Пруського уряду, і тому змушений був залишити батьківщину. Більшу частину життя прожив у Англії, де мав змогу безпосередньо спостерігати поступ найрозвинутішої на той час країни, користуватися найбагатшими книжковими фондами Британського музею, де вивчав праці своїх попередників і сучасників. Основна праця “Капітал” складається з чотирьох томів, відповідно присвячених процесу виробництва, процесу обігу капіталу, процесу капіталістичного виробництва загалом та аналізу економічних теорій. Головна ідея К.Маркса – теорія додаткової вартості. На її ґрунті він доводив неминучість загибелі капіталізму.

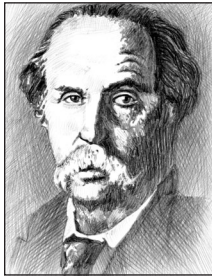

Цікаві наукові погляди видатного економіста Альфреда Маршалла. Він вважав, що економічна теорія повинна досліджувати суспільство у його повсякденних життєвих справах (у бізнесі), спрямованих на забезпечення щоденних потреб через виробництво, розподіл та обмін. Він уперше акцентував, що економічне дослідження має зосереджуватися на вивченні зв’язку попиту та пропозиції на ринках окремих товарів і закономірностей формування цін.

Коротка історична довідка

Альфред Маршалл народився 1842 р. Отримав освіту у Кембриджі. Його подальша професорська доля пов'язана із Брістольським, Оксфордським і Кембриджським університетами. А.Маршалл заснував Королівське економічне товариство, певний час працював у Королівській комісії праці. Він уперше застосував термін “економікс” замість “політична економія”. Сучасні підручники з економічної теорії, за якими навчаються у школах та університетах Заходу, називаються “Економікс” (Economics). Головна праця А.Маршалла “Принципи політичної економії” вийшла у 1890 р. Вона суттєво змінила напрям розвитку економічної науки, спрямувавши дослідження до мікроекономіки, тобто діяльності окремого підприємства, на окремі ринки і ціни конкретних товарів. Ця зміна була настільки важливою, що історики економічної думки застосували нове поняття – “маршалліанська революція” у науці.

Звернемося до популярного в усьому світі підручника “Economics”, написаного *Полом Самуельсоном*. Видатний економіст зазначає, що економічна теорія є наукою про використання людьми обмежених виробничих ресурсів для створення різних товарів і про розподіл їх між членами суспільства з метою споживання. Звернімо увагу, що це визначення найподібніше до того, з якого ми починали відповідь на питання “Що вивчає економічна наука?”.

Коротка історична довідка

Пол Самуельсон народився 1915 р. у США. Закінчив Чиказький університет, Гарвардську вищу школу. П.Самуельсон понад півстоліття працював у Массачусетському технологічному інституті. Його економічні інтереси надто різноманітні: теорія споживання, економічна динаміка та рівновага, світова торгівля, фінанси. Підручник “Economics”, виданий уперше 1948 р., витримав десятки перевидань. У 1970 р. П.Самуельсон став лауреатом Нобелівської премії з економіки, а його науковий здобуток визначений так: “Внесок у підвищення рівня наукового аналізу в економічних науках”. П.Самуельсон очолював “Міжнародну економічну асоціацію”, був радником Президента США.

2. Дійові особи (суб'єкти) економічних відносин

Маючи певні уявлення про те, що вивчає економічна наука, можемо перейти до наступного питання: дійові особи, або, як їх ще називають, суб'єкти економічних відносин.

Економіка є такою складною системою, що в різних її проявах у різні часи ми знайдемо різних дійових осіб. Уявлення про суб'єктів економічного життя залежить і від кута зору, під яким бажаємо розглянути економіку, навіть від того, наскільки конкретно ми придивлятимемося до неї.

У будь-якій економіці й в усі часи суб'єктами відносин були виробники та **споживачі** речей і послуг.

Із розвитком ринкових відносин виробники стають **продавцями**, а споживачі – **покупцями**.

Якщо розглянути ринкову економіку під кутом зору руху виробничих ресурсів, товарів і доходів, то її дійовими особами виступають **домашні господарства, підприємства і держава** (уряд). Мова про економічний зміст діяльності цих суб'єктів йтиме при детальному розгляді моделі ринкової системи.

Коли вивчатимемо, як формуються доходи у ринковій економіці, то для нас важливими суб'єктами стануть **підприємці та наймані працівники, власники** грошей і **власники** землі.

Вивчення конкретніших явищ ринкової економіки змусить нас розглянути роль торговців і банкірів, брокерів і дилерів, менеджерів (управляючих) і акціонерів (власників акцій) тощо.

У міжнародних економічних відносинах беруть участь такі особливі економічні суб'єкти, як **міжнародні торговельні та валютно-фінансові** організації. Серед них Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та інші.

В економіці, яка побудована на принципах, що відмінні від ринкових, зокрема у плановій, головними дійовими особами відносин були центральні органи управління, органи галузевого управління (міністерства), державні підприємства-виробники та окремі працівники.

Отже, складність економічного життя суспільства зумовлює різноманітність його дійових осіб (суб'єктів економічних відносин).

Ми вже знаємо, що вивчає економічна наука. Перед нами постає нове питання: “Для чого вивчають економічні явища?”. Для відповіді на це питання скористаємося схемою 1.1.1.

Схема 1.1.1

Етапи економічного дослідження

🔑 Пояснення до схеми

- 📄 Схема відображає етапи економічного дослідження, якими є: збирання фактів, розробка теорій, обґрунтування економічної політики. Не виключено, що економічне дослідження зупиняється на другому етапі – розробці теорії і не досягає втілення в економічній політиці.
 - 📄 Збирання фактів – це змалювання певних явищ, сфер економіки, їх аналіз і класифікація. Якщо, наприклад, аналізуємо сферу споживання, то нам необхідні факти про рівень доходів окремих споживачів, рівень цін на товари, структуру споживання певних сімей або верств суспільства.
 - 📄 Економічна теорія – спроба пояснити певні явища. З цією метою факти впорядковуються, між фактами шукаються зв'язки, робляться певні узагальнення. Часто на ґрунті узагальнень створюються економічні моделі. Нехай на підставі фактів зроблений висновок про зниження рівня споживання населення на 15%. Фахівці шукають зв'язок цього явища з іншими. У нашому випадку це може бути інфляційне зростання цін, збільшення податків, зменшення державних пільг тощо. Для перевірки правильності припущення про причину зниження рівня споживання необхідно знову звернутися до фактів, які або спростовують, або підтверджують існування зв'язку між явищем, що досліджується, й іншими явищами. Це й відображає зворотна стрілка на графіку: від теорії до фактів. Суттєві повторювані зв'язки формулюються як принципи, закономірності, закони науки.
- Крім теорії у розумінні пояснення зв'язків між окремими явищами (теорія граничної корисності, теорія фірми тощо), існують теорії у розумінні системи поглядів, що засновані на певних вихідних положеннях. На ґрунті таких вихідних положень виникають учення, нові напрями досліджень, наукові школи – об'єднання науковців, що сповідують одні ідеї.
- 📄 Узагальнення про поведінку дійових осіб економіки, відображені у принципах, економічних законах, можуть бути використані при розробці політики. Економічні радники при вищих урядових особах,

економічні розділи у програмах урядів, політичних партій тощо – явища звичайні. Але не завжди і не всі теорії втілюються у політиці урядів. Це зумовлюється, по-перше, тим, що існують різні і навіть протилежні пояснення одних і тих самих явищ. Наприклад, кризову ситуацію в Україні у 90-х роках представники різних політичних партій пояснюють по-різному. По-друге, жодна теорія не може передбачити всіх можливих змін в економічній ситуації. Тому в екстремальних ситуаціях, якими є ситуації економічних криз, іноді необхідно керуватися не лише теорією, а й потребами конкретного моменту.

- 📄 Якщо втілена в економічній політиці теорія не дає бажаних наслідків, тобто, якщо її пояснення дійсності не справджуються, то теорія корегується, оновлюється, іноді до старої назви теорії додається частка “нео” (“новий”), наприклад, неокласична економічна теорія. Це відображено на схемі зворотною стрілкою від економічної політики до етапу розробки теорії.

Виходячи з двох ролей, які виконує економічна наука – пояснювати існуючу економічну дійсність та давати рекомендації щодо того, як діяти в певних економічних умовах – розрізняють позитивну та нормативну економічну теорію. **Позитивна** економічна теорія розкриває зміст економічних явищ, а **нормативна** дає рекомендації, формулює правила поведінки економічних суб'єктів.

Завданням економічної науки як такої, що пояснює економічну дійсність, є розкриття економічних законів. **Економічний закон** – це суттєвий, повторюваний зв'язок між процесами та явищами. Прикладом такого зв'язку є залежність між ціною та попитом на товар: при зростанні ціни попит на нього з боку покупців зменшується. Економічні закони мають відмінності від законів, які вивчаються у природничих науках. Вони реалізуються (здійснюються) у масі явищ, їм підпорядковуються більшість випадків, але можливі й винятки. Такі винятки не є типовими, наприклад, для законів фізики. Закон Всесвітнього тяжіння поширюється на всі об'єкти, що знаходяться на земній поверхні. Натомість, зв'язок між ціною і попитом може здійснюватися в конкретних випадках по-особливому. Зокрема, якщо йдеться про товар, від якого залежить наше життя та здоров'я, зростання ціни не змусить нас відмовитися від його споживання. Якщо купуються товари престижного попиту, то зростання ціни не стає на заваді для багатих людей, які прагнуть володіти певними речами, щоб демонструвати приналежність до певного прошарку суспільства тощо. Основна причина такої особливості економічних законів пов'язана з тим, що вони здійснюються через діяльність людей, наділених свідомістю, волею, власними уподобаннями та інтересами.

3. Роль економічної науки в житті суспільства та окремої людини

Розглянемо, яке значення має економічна теорія в житті суспільства взагалі та окремої людини зокрема. Для цього скористаємося схемами (див. схеми 1.1.2 і 1.1.3).

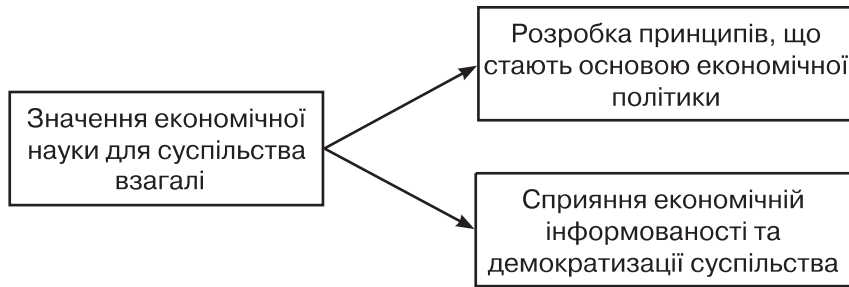

Схема 1.1.2

🔑 Пояснення до схеми

- Значення економічної науки в житті суспільства проявляється, щонайменше, у двох напрямках: у розробці принципів, що стають основами економічної політики, і в сприянні демократизації суспільства.
- Економічна наука пояснює зв'язки, допомагає зрозуміти такі загальносуспільні явища, як багатство і бідність, безробіття та інфляція, бюджетний дефіцит і державний борг. Знаючи їхню сутність і фактори впливу, можна прогнозувати розвиток подій, здійснювати певні заходи стимулювання або стримування, розвитку або гальмування, шукати ресурси для здійснення або змінювати форми організації.
- Економічна наука сприяє інформованості людей, а отже, і демократизації суспільного життя. Зокрема, суспільство з найнеобхіднішим проявом демократичної організації – виборністю органів влади – передбачає економічну інформованість не лише тих, хто претендує на владу, але й тих, хто обирає претендентів. Урядовці, політичні діячі змушені давати відповідь на важливі економічні питання: чи можливе здійснення соціальних програм, що спричинило падіння курсу грошей, як доцільно змінити систему оподаткування тощо. Якщо найширші кола населення не матимуть хоча б загальних уявлень про зміст економічних явищ, то годі чекати свідомих дій під час виборчих кампаній, референдумів, інших загальнонаціональних або місцевих акцій.

- Економічна інформованість потрібна розвиненому суспільству, яке буде своє життя на демократичних засадах. Однак вона є зайвою у відсталих недемократичних суспільствах, які тримаються на економічній неосвіченості своїх громадян.

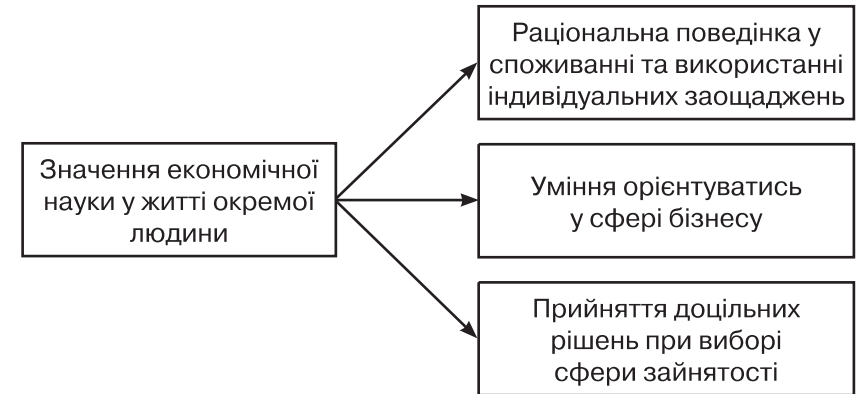

Схема 1.1.3

🔑 Пояснення до схеми

- Значення економічної науки в житті окремої людини має, щонайменше, три прояви: сприяння раціональній поведінці у сфері споживання, доцільному використанню індивідуальних заощаджень; вміння орієнтуватись у сфері бізнесу; допомога у прийнятті правильного рішення при виборі сфери діяльності.
- Обізнаність в економічній науці дає людині певні уявлення про те, чим може керуватися споживач, обираючи спосіб використання своїх доходів. Людина, яка розуміється на природі інфляції, знає функції різних ринкових установ: банків, акціонерних товариств, страхових компаній тощо, має шанс краще використати свої гроші і вберегтися від знецінення своїх заощаджень. Той, хто займається власною справою, бізнесом, має здійснювати власну господарську політику. Підприємець, що розуміє причини та наслідки економічних явищ, прийме краще рішення, ніж той, хто не знає цього.
- Обираючи свій життєвий шлях у молодому віці, свою майбутню професію, потрібно не лише враховувати власні уподобання, а й знати, які професії і чому найближчим часом можуть стати непотрібними, а які, навпаки, матимуть попит, де вища оплата праці, які ще, крім заробітної плати, існують законні джерела отримання доходів.

4. Які засоби застосовують в економічному дослідженні?

Арсенал засобів економічної науки є досить різноманітним. Це – **класифікація** явищ, абстрагування від другорядного, **узагальнення** тощо. Особлива роль тут належить **економічному моделюванню**.

Класифікація. Класифікувати – розрізняти процеси та явища за певним критерієм (принципом). Зокрема, за рівнем доходів громадяни країни можуть бути поділені на тих, хто належить до певного прошарку суспільства: низькооплачуваних, середнього чи вищого. За рівнем прибутковості підприємства поділяють на збиткові, малорентабельні, високорентабельні.

Абстракції. Абстрагування передбачає ігнорування певних впливів, акцентування на чомусь одному. Отже, йдеться про певне спрощення дійсності. Але воно є необхідним, оскільки інакше у складному світі економіки було б неможливо виявити певні закономірності, порядок і логіку. Наприклад, якщо ми хочемо пояснити відмінності у продуктивності двох виробників, то нам слід зосередитися на головному: застосованих ними технологіях і способах організації виробництва. Таким чином реальна дійсність спрощується. Адже на рівень продуктивності можуть впливати кліматичні умови, взаємини з постачальниками, навіть настрої працівників певного підприємства. Але без такого абстрагування – спрощення – ми ніколи б не пояснили жодного явища, не виявили б жодної закономірності.

Узагальнення. Тоді, коли досліджена достатня кількість фактів і виявлені повторювані зв'язки, можна узагальнювати або робити висновки, що стосуються певної групи явищ. Якщо, наприклад, велика кількість споживачів змінює структуру споживання під впливом зміни цін, то можна робити узагальнення про те, що ціни змінюють структуру споживання.

Економічне моделювання. Моделі відображають головні взаємозв'язки між економічними величинами (змінними). При цьому розрізняють зовнішні змінні – процеси, що діють на досліджуване нами явище ззовні, та внутрішні змінні – процеси, що складають зміст досліджуваного явища. Модель показує, як зрушення у зовнішніх чинниках спричиняють зміни у внутрішніх. Схематично це виглядає так:

Схема 1.1.4

Спробуємо змоделювати економічний зміст досить простого явища: купівлі цукерок. Досвід багатьох поколінь покупців дає змогу узагальнити: попит на цукерки залежить від рівня їх цін і доходів споживачів. Це узагальнення можна формалізувати так:

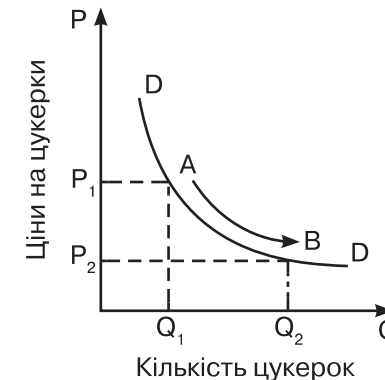
$$D = F(P, Inc),$$

де D – попит на цукерки;
 P – ціна цукерок;
 Inc – дохід споживачів.

Тут P та Inc – зовнішні змінні, а D – внутрішня змінна, яка складає зміст явища купівлі.

Зазвичай зв'язки економічних явищ ілюструють графіками.

Графічне зображення. Будь-який графік ілюструє залежність між двома величинами (змінними). Значення однієї величини відкладають на горизонтальній осі графіка, іншої – на вертикальній. Власне лінія графіка демонструє характер залежності між двома явищами. Спробуємо графічно зобразити залежність величини попиту на цукерки від ціни на них. Нехай на вертикальній осі будуть відкладатися значення цін, а на горизонтальній – кількість придбаних споживачами цукерок. Залежність між цінами та кількістю є оберненою: чим нижчі ціни, тим більший попит на цукерки. Зобразимо це графічно.

Графік 1.1.1

Лінія DD графіка відображає попит на цукерки, який зростає, коли ціна стає меншою (рух від точки A до точки B).

5. Зв'язки економічної науки з іншими науками

Кожна наука певним чином пов'язана з іншими. Існують, так звані, прикордонні сфери на межі наук, де дуже часто започатковуються нові

Тема 1.1. Що і для чого вивчає економічна наука, її місце серед інших наук

напрями досліджень, нові науки, наприклад, біохімія, геофізика, економічна кібернетика тощо. Спробуємо у загальних рисах визначити, як пов'язана економічна наука з деякими іншими науками, скориставшись схемою 1.1.5.

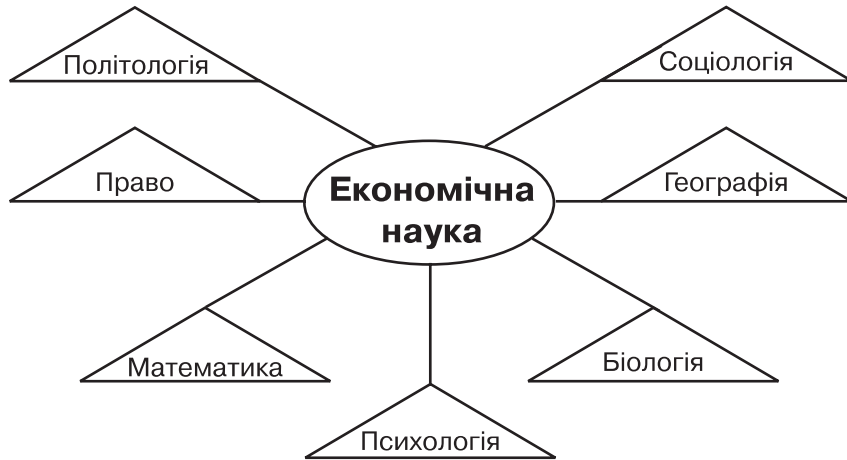

Схема 1.1.5

Зв'язки економічної науки з іншими науками

Пояснення до схеми

- Економічна наука найтісніше пов'язана з науками про суспільство: соціологією, політологією, правознавством. Вона має зв'язки з науками про людину і природу: географією, психологією, біологією. У сучасній економічній науці широко застосовуються математичні методи.
- Політологія** – наука про характер, функції та органи держави, через які вона здійснює владу. Зв'язок між політологією та економічною наукою полягає у тому, що держава у сучасній економіці є важливою дійовою особою економічних процесів; її владні функції, між іншим, реалізуються й у корегуванні економіки, а економічною основою державної влади є державний бюджет, державний сектор економіки.
- Соціологія** – наука про поділ суспільства на різні групи (за національною, майновою, віковою та іншими ознаками), їхню взаємодію та проблеми спільного життя людей як представників певних соціальних груп. Зв'язок між економічною теорією і соціологією досить очевидний: важливою складовою взаємодії, співжиття різних соціальних груп є економічні відносини.

Розділ I.

Вступ до економічної теорії

- Право** – наука про сукупність встановлених державою норм (юридичних законів), дотримання яких забезпечується заходами державного впливу. Зв'язок між економікою і правом реалізується у тому, що економічні відносини набувають правової форми. Будь-яка країна має закони про власність, організацію підприємств, оподаткування доходів тощо. Створюючи закони, фахівці спираються на реальні економічні процеси, ніби виводячи їх з економічного життя. З іншого боку, прийняті закони певним чином змінюють економічну ситуацію. Коли у вищому законодавчому органі країни ухвалюється закон, то завжди виникає питання, як його реалізація може змінити вже існуючі відносини: розподіл ресурсів і доходів, добробут окремих верств суспільства, економічне зростання тощо.
- Географія** – наука про природні та територіально-виробничі комплекси, про розміщення, структуру природних ресурсів, їх економічну оцінку і раціональне використання. Економічна теорія та географія пов'язані між собою тим, що, хоча і з різних боків, обидві досліджують один об'єкт – земельні, сировинні, людські ресурси.
- Психологія** – наука про закони відображення людиною навколишнього життя у процесі її діяльності (відчуття, пам'ять, мислення тощо). Економічну науку, як і психологію, цікавлять такі внутрішні регулятори діяльності людини, як її потреби, мотиви діяльності.
- Біологія** – наука про будову і функції живих істот, їхнє походження і розвиток, зв'язки між собою й, так званою, неживою природою. Знання в галузі складових біології – генетики і селекції – використовуються для пошуку шляхів удосконалення агротехніки та біотехніки, що, з точки зору економіки, є резервом підвищення ефективності господарювання. Знання з фізіології людини, що визначають шляхи найліпшого використання її можливостей, необхідний для раціональної організації управління діяльністю трудових колективів. Знання з екології – науки про спосіб життя людських організмів, тварин і рослин у їхній залежності від стану зовнішнього середовища – використовуються в економіці для визначення меж розширення виробництва, застосування певних технологій.
- Математичні методи** мають в економіці щонайширше застосування. На підтвердження цього звернемося до такого факту. Перші лауреати Нобелівської премії з економіки (1969 р.) – Ян Тінберген і Рагнар Фріш – отримали цю найвищу нагороду “за розробку математичних методів аналізу економічних процесів”. У цьому підручнику ми не вдаватимемося до складної математики, але окремі поняття, з якими ви ознайомлені на уроках математики, будуть

використані. Це сумарні й середні величини, відсотки певних величин, природи, функції. Якщо географи для ілюстрації певних залежностей малюють карти та створюють макети рельєфів, фізики і хіміки будують схожі на іграшкові споруди, що відображають внутрішню будову атомів, молекул тощо, то економісти вдаються до графіків функцій. Так само це роблять математики. Мета графіків у підручнику з економіки – допомогти читачеві зрозуміти важливі зв'язки між економічними явищами.

Підсумки теми

- ✓ Економічна теорія вивчає, як мають бути організовані виробництво, обмін продуктами праці, розподіл багатства, споживання в умовах обмежених виробничих ресурсів для якнайповнішого задоволення різноманітних потреб. Проблема розподілу обмежених ресурсів за їх найкращого використання визначає предмет економічної науки.

Дійовими особами (суб'єктами) економічних відносин можуть бути: виробники і споживачі, покупці та продавці, домашні господарства, держава, підприємці та наймані працівники, власники грошей і землі, торговці та банкіри, органи управління, окремі виробничі колективи та окремі працівники тощо.

- ✓ Економічне дослідження розпочинається збиранням і обробкою фактів, продовжується створенням теорій і завершується обґрунтуванням певної економічної політики.
- ✓ Значення економічної теорії для суспільства в цілому проявляється через: а) розробку принципів, що складають основи економічної політики, дають можливість прогнозувати події та здійснювати запобіжні заходи; б) сприяння інформованості та демократизації суспільства.
- ✓ Значення економічної теорії у житті окремої людини проявляється у сприянні: а) раціональній поведінці у споживанні та використанні власних доходів і заощаджень; б) орієнтуванню у сфері бізнесу; в) правильним рішенням при виборі сфери зайнятості.
- ✓ В економічному дослідженні користуються різноманітними класифікаціями, абстрагуванням від несуттєвого, узагальненнями. Тут широко застосовуються моделювання і графічне зображення.
- ✓ Економічна наука певним чином пов'язана з іншими науками про суспільство, з науками про природу і людину, широко застосовує математичні методи.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ З ТЕМИ

- Уявлення про предмет економічної науки дасть змогу свідомо сприймати всі наступні теми шкільного курсу економіки.
- Якщо ви пов'яжете свою майбутню професію з економікою, мріючи стати менеджером, бухгалтером, податковим інспектором чи банкіром, то після з'ясування того, чим є економічне життя суспільства, ви або утвердитеся у своєму бажанні, або, навпаки, змініте його.

Контрольні запитання та завдання

1. Доповніть наведені визначення економічної науки:
 - а) економічна наука вивчає, як створюються і розподіляються продукти у суспільстві;
 - б) економічна наука вивчає виробничі ресурси суспільства;
 - в) економічна наука досліджує, як краще задовольняти потреби людей.
2. Ви знаєте, що предмет економічної науки різні дослідники у різні часи визначали неоднаково. Спробуйте пояснити, чим це зумовлено. Оберіть із наведених нижче пояснень ті, які, на вашу думку, точніше пояснюють відмінність у поглядах:
 - а) соціальне походження або те, представником якої соціальної верстви був той чи інший дослідник;
 - б) час, в який формувалися погляди економіста;
 - в) мета, якій він присвятив своє дослідження;
 - г) рівень розвитку країни, де жив дослідник.
3. Пригадавши один день із життя вашої родини, визначте, в яких випадках її члени ставали дійовими особами (суб'єктами) економічних відносин. В які відносини (виробництва, обміну, розподілу, споживання) вступали члени вашої родини?
4. Яку роль відіграє класифікація у формуванні знань про економічне життя суспільства? Запропонуйте економічні критерії класифікації:
 - а) вітчизняних виробників;
 - б) продавців на ринку якогось товару, наприклад, взуття чи одягу;
 - в) споживачів взуття чи одягу.
5. Ви, напевно, захоплюєтесь якоюсь із наук шкільного циклу або маєте свої уподобання за його межами. Визначте ті зв'язки, які, можливо, існують між вашим улюбленим предметом і економічною наукою.

Що далі?

Поглиблення знань із питань, розглянутих у цій темі, передусім, пов'язане з вивченням історії світової та вітчизняної **економічної думки**. Друга половина ХХ століття відзначилася виникненням нових теорій і економічних гіпотез, а сама економічна наука – ще більшою спрямованістю на дослідження правил економічної поведінки як окремих економічних суб'єктів, так і урядів держав. Це засвідчує розвиток уявлень про предмет та мету економічної науки.

Одним з найбільш цікавих, з точки зору визначення предмета економічної науки, є науковий напрям ХХ ст., що називається неоінституціоналізмом. Зупинимось лише на деяких вихідних положеннях цієї теорії:

- предметом економічної науки є не економічні відносини самі по собі, а їх формування під впливом права, політики, психології тощо;
- в економічних дослідженнях необхідно робити акцент не на людину як носія приватних інтересів, а на суспільні інститути – державу, громадські, політичні, професійні об'єднання тощо ;
- механізм державного управління економікою є складнішим і цікавішим, ніж ринковий;
- розвиток суспільства, що втілюється у соціальних гарантіях добробуту для його членів, важливіший за його (суспільства) функціонування.

Можна погоджуватись або не погоджуватись з такими уточненнями предмета економічної науки, але не можна не визнати оригінальність підходу.

Тема 1.2. Зміст основних економічних процесів та явищ

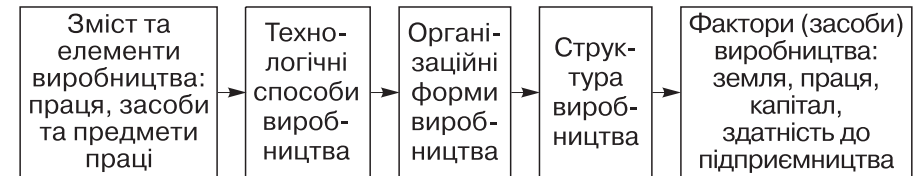

Хоча економічні відносини дуже різноманітні, в їх складі можна виокремити ті процеси і явища, які ми називаємо основними. Такими вони є тому, що, змальовуючи будь-яку економіку, у першу чергу, характеризуємо саме їх. До таких процесів і явищ належать виробництво та його складова – виробничі ресурси, створений продукт, економічна ефективність, розподіл створеного продукту та споживання. Порівнюючи різні економіки, зазвичай співставляють обсяг та якість виробничих ресурсів, рівень застосовуваних технологій, обсяги створеного продукту, рівень доходів та споживання.

Після вивчення теми ви дізнаєтесь про:

- ➔ зміст виробництва й те, як воно може бути структуроване;
- ➔ зміст факторів (ресурсів) виробництва.

Логіка теми

1. Загальні характеристики виробництва

Сучасна економіка охоплює виробництво десятки мільйонів окремих виробів. Саме така кількість товарів і послуг створюється в країнах з розвинутою економікою. Виробництво у широкому розумінні – це вирощування зерна і худоби, добування пального і сировини, створення верстатів і автомобілів, надання перукарських і ресторанних послуг, лікування й освіта, видавництво книжок і виконання музичних творів, розробка комп'ютерних програм і створення реклами тощо. Якби ця діяльність припинилася на певний час, то людство стало б перед загрозою соціально-культурної деградації і фізичного вимирання. У цьому сенсі виробництво є основою життя і розвитку будь-якого суспільства.

Зміст виробництва. Для того, щоб зрозуміти зміст певного явища, необхідно розглянути його з різних боків, вивчивши елементи і зв'язки між ними.

Виробництво має дві важливі сторони: воно одночасно є взаємодією людини з природою і сукупністю відносин між людьми (див. схему 1.2.1).

Схема 1.2.1

Дві сторони суспільного виробництва

Пояснення до схеми

Для здійснення виробництва людина бере з природи мінеральні речовини, використовує землю, воду, атмосферу. Проблема взаємодії людини і природи включає два важливі моменти. По-перше, природні ресурси обмежені й, здебільшого, невідтворювані. Тому, чим інтенсивніше людина використовує, наприклад, сировинні ресурси, тим ближчим є момент їх вичерпання. Це породжує низку проблем: знаходження заміників природних речовин, створення ресурсоекономних технологій, повторне використання ресурсів тощо. По-друге, людина сама є частиною природи, тому зміни природного середовища є одночасно і змінами самої людини, її фізичного здоров'я та психічного стану. Взаємодія людини з природою в процесі виробництва породила низку екологічних проблем, від розв'язання яких залежить виживання людства.

У процесі виробництва люди також вступають у відносини між собою з приводу привласнення ресурсів, організації виробничого процесу, управління. Такі відносини називаються виробничими. Розвиток виробництва – це одночасно й ускладнення та урізноманітнення виробничих відносин.

Важливе місце у виробничих відносинах належить **відносинам власності**. У відносинах власності розрізняють юридичний та економічний бік.

Юридичний бік власності відображений у затверджених державою законах про правила (порядок) володіння, користування, розпорядження виробничими ресурсами, створеними продуктами, грошовими коштами тощо. Володіння означає закріплене законом ставлення особи до об'єктів власності як до своїх. Користування передбачає здійснення права

задовольнити власні потреби за рахунок об'єктів власності. Розпорядження означає, що власник визначає долю об'єкта власності – продає, передає, надає його в тимчасове користування тощо.

Власність як **економічне** явище виникає лише за таких умов:

- існує там, де люди вступають в економічні відносини – виробляють, обмінюють, розподіляють, споживають тощо;
- передбачає реалізацію інтересів певних економічних суб'єктів – приватних осіб, колективів, держави;
- відповідає рівню розвитку технологій та наявним виробничим ресурсам.

Суб'єктами відносин власності можуть бути: *приватні особи* (родина), *колективи* (виробників, споживачів, членів громадських організацій тощо), *державна* в особі органів центральної та місцевої влади. За критерієм суб'єктів розрізняють такі **форми власності**:

- приватну або особисту;
- колективну як кооперативну та власність громадських організацій;
- державну як загальнодержавну та комунальну.

До **об'єктів власності** можуть належати:

- природні ресурси, передусім земля;
- ресурс праці, що втілюється у здатності людини виробляти блага;
- інтелектуальний ресурс – здатність продукувати нове знання, поширювати його, використовувати при вдосконаленні технологій виробництва і споживання;
- інформація – результат нагромадження певного обсягу знань, що, на відміну від більшості інших об'єктів власності, при споживанні не зникає, не зношується, а при поширенні у суспільстві сприяє розвитку інтелектуального ресурсу;
- виробничі фонди – споруди, будівлі, комунікації, транспортні засоби, обладнання, устаткування, матеріали, сировина тощо;
- невиробничі фонди – житлові будинки та майно громадян, будинки та майно закладів освіти, культури, охорони здоров'я, мистецьких установ, наукових закладів тощо;
- нематеріальні активи – товарні знаки, торгові марки, програмне забезпечення, репутація підприємства (гудвіл) тощо;
- фінансові активи (фінансовий капітал) – акції, облігації, деривативи (ф'ючерси, форварди) тощо.

Об'єкти власності формують **національне багатство**. Важливо знати кількісне співвідношення складових національного багатства. На жаль, не всі елементи національного багатства можуть бути точно виміряні, тому користуються спрощеною структурою національного багатства. Приклад такої структури для України представлено на схемі 1.2.2.

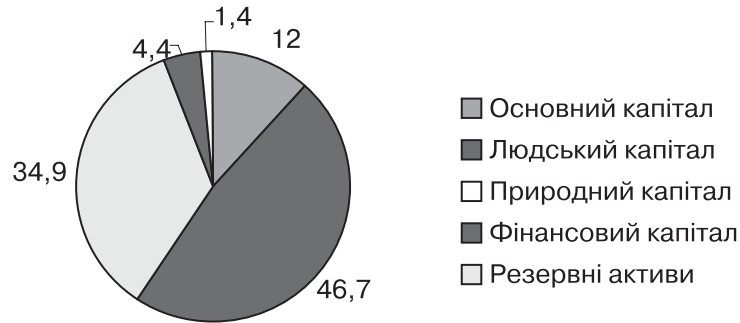

Схема 1.2.2

Структура національного багатства України у 2005 р.

Пояснення до схеми:

- У структурі національного багатства України, яке на 2005 р. оцінювалось у 9,9 трлн грн, основна частка припадала на людський капітал. Але ця частка є меншою, ніж у країнах Північної Америки та Західної Європи.
- У складі *фінансового капіталу* враховані цінні папери, кредити та позики, а у складі резервних активів – монетарне золото, кошти в іноземній валюті, страхові резерви, сформовані страховиками країни. Розглянемо процес виробництва з боку елементів, що визначають його технологічний бік. Скористаємося схемою.

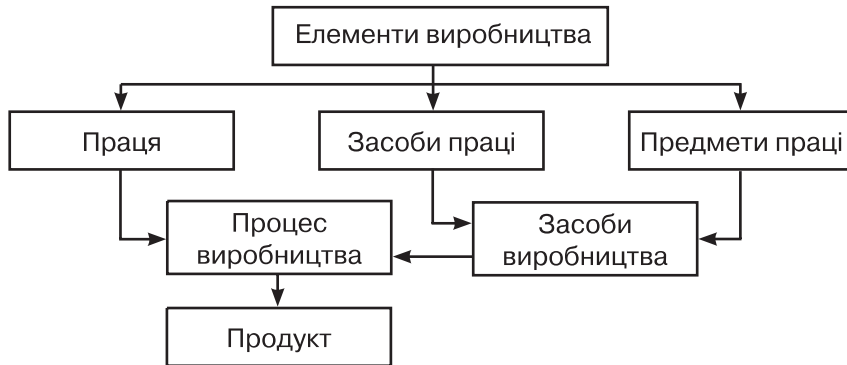

Схема 1.2.3

Основні елементи процесу виробництва

Пояснення до схеми

- Основними елементами процесу виробництва є власне праця, засоби праці та предмети праці.
- Праця, або цілеспрямована діяльність, передбачає застосування здібностей і трудових навичок людей, їхніх фізичних і розумових зусиль.
- Предмети праці – об'єкти цілеспрямованої діяльності людини: речовини природи у первісному або частково обробленому (напівфабрикати) вигляді. До предметів праці належать земля, сировина, матеріали тощо. Людина діє на предмети праці за допомогою засобів праці.
- Засоби праці включають машини, інструменти, обладнання, виробничі будівлі, нафто- та газопроводи, канали, мости, транспортні засоби, резервуари тощо.
- У сукупності засоби та предмети праці становлять **засоби виробництва**.
- Результатом виробництва є **продукт**. У ньому відображається праця: кваліфікована чи некваліфікована, продуктивна чи непродуктивна, а також стан засобів праці. Якщо праця, засоби та предмети праці були невисокої якості і до того ж погано зорганізованими, то матимемо низькі кількісні та якісні характеристики продукту.

2. Технологічні способи виробництва

Спосіб поєднання праці та засобів виробництва використовують як критерій при визначенні технологічних етапів розвитку виробництва, які дістали назву **технологічних способів виробництва**. За цим критерієм розрізняють такі технологічні способи виробництва: ремісничка (інструментальна) **технологія**, **машинне та сучасне автоматизоване виробництво**. Ремісничка технологія, заснована на ручній праці, – тривалий історичний період, аж до промислової революції кінця XVIII – початку XIX ст. Машинне виробництво, сформоване на машинній праці, охопило період з кінця XVIII ст. Сучасне автоматизоване виробництво, засноване на автоматизованій праці, розпочалося з середини 50-х років XX ст.

Ремісничка технологія відрізняється індивідуальною ручною працею як головним чинником виробництва та універсальними засобами праці (інструментами), рушієм яких є сила людських м'язів. Вищим щаблем ремісничої технології стають мануфактури середньовіччя.

Машинне виробництво характеризується тим, що вплив людини на предмети праці здійснюється за допомогою машин, рушієм яких є

вже не сила м'язів, а парова, пізніше— електрична енергія. На зміну індивідуальній приходиться спеціалізована і кооперована праця людей, що обслуговують систему машин фабрики. Така праця вимагає чіткого узгодження й управління. Останнє стає справою фахівців-управлінців.

Автоматизоване виробництво відрізняється тим, що у ньому контроль за роботою механізмів, якістю і дотриманням технологій, а також функції проектування, регулювання тощо відчужуються від людини. Вони передаються засобам автоматизації. Значна частина працівників тут зайнята у створенні та обробці інформації. На зміну пролетарям, що обслуговують машини, приходять когнетарії – люди, які обслуговують комп'ютери та автомати.

Поняття та явище сучасного автоматизованого виробництва співвідносне з, так званими, **п'ятим і шостим технологічними укладами**. У розвинених країнах п'ятий уклад виникає у 80-х роках ХХ століття і відзначається тим, що основними джерелами розвитку для тих країн, де він є провідним, стають наукомісткі виробництва взагалі та інформаційні, комунікаційні та аерокосмічні технології, зокрема. Основи шостого укладу закладені на межі ХХ та ХХІ століть і пов'язані зі штучним інтелектом, біотехнологіями і генною інженерією. Про масштаби розвитку п'ятого і шостого укладів у 15-ти країнах Європейського Союзу (до приєднання у 2004 р. десяти нових членів) свідчать, зокрема, такі цифри: 45 % усіх людей, що працюють у промисловості, та 63% тих, хто зайнятий у сфері послуг, обслуговують наукомісткі та високотехнологічні виробництва. В Україні, за даними 2003 року, цей показник досяг лише 2,4%.

3. Організаційні форми виробництва

Зміст виробництва розкривається також у його організаційних формах, до яких належать: поділ праці, обмін діяльністю, управління (див. схему 1.2.4).

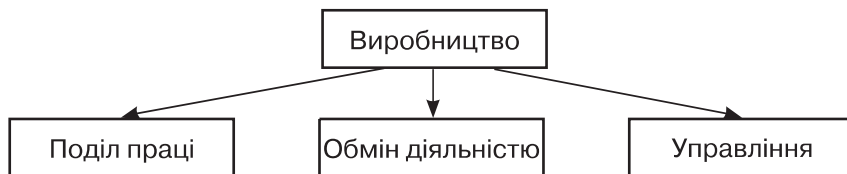

Схема 1.2.4

Організаційні форми виробництва

Пояснення до схеми

- ☞ Для організації будь-якого виробництва необхідно певним чином розподілити працю людей і, відповідно, засоби виробництва, обмінюватися діяльністю, управляти процесом.
- ☞ Поділ праці передбачає спеціалізацію, тобто закріплення людей за певними виробництвами або видами діяльності. Спеціалізація може здійснюватися на загальнонаціональному рівні, коли формуються певні співвідношення галузей або об'єднань галузей (легка, харчова, добувна промисловості, машинобудування або матеріальне виробництво, сфера послуг). Тим часом спеціалізація здійснюється і в межах певної галузі (господарства, які спеціалізуються на тваринництві, землеробстві, бджільництві та ін. галузях господарства). Спеціалізація може існувати в межах одного підприємства, де окремі люди зосереджуються на створенні певних елементів, деталей кінцевого продукту або виконують окремі операції, як це відбувається на конвеєрі.

Коротка історична довідка

Поділ праці, спеціалізація були предметом особливої уваги у праці Адама Сміта “Дослідження про природу і причини багатства народів”. У ній він визначив спеціалізацію як “ключ до багатства націй”, що створює передумови підвищення продуктивності праці. Пояснення вищезазначеного впливає з досліджень Смітом переваг спеціалізації. До них він відніс таке:

- а) там, де є багато видів діяльності, люди вільні обрати ті, які їм найбільш до вподоби;
- б) при щоденному використанні одних і тих самих засобів праці нагромаджується досвід і зростає ефективність застосування цих засобів;
- в) спеціалізацію можна поєднати з механізацією;
- г) повторення одних і тих самих операцій призводить до підвищення професійного рівня працівників.

- ☞ Обмін діяльністю є зворотним боком спеціалізації: там, де існує закріплення людей за певними функціями, необхідне їх об'єднання (кооперація). Кооперація має такі самі рівні, як і спеціалізація: кооперація на загальнонаціональному рівні, галузевому та на рівні окремого підприємства.
- ☞ Використання засобів виробництва там, де є спеціалізація і кооперація, передбачає певну координацію дій всіх учасників виробництва, наявність узгоджувального центру. Процес координації та узгодження називається *управлінням*. Розвиток виробництва

спричинив зростання ролі управління і виникнення специфічної професії – *менеджера*, людини, фах якої полягає в умінні розподіляти засоби виробництва та людей, поєднувати їхню діяльність, спрямовувати на досягнення визначених цілей.

4. Структура виробництва

Виробництво може бути структуроване по-різному. Важливим підходом є його розгляд з точки зору поділу на матеріальне та нематеріальне (див. схему 1.2.5).

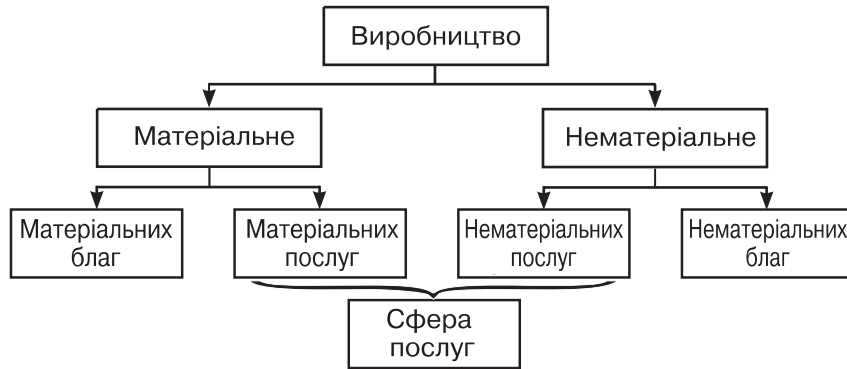

Схема 1.2.5

Пояснення до схеми

- Матеріальне виробництво охоплює ті підприємства й галузі, що виробляють матеріальні блага (промисловість, сільське господарство, будівництво), а також ті, що виробляють матеріальні послуги (транспорт, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання та збут тощо).
- Нематеріальне виробництво охоплює галузі, в яких створюються нематеріальні блага (духовні та інші цінності), а також надаються нематеріальні послуги (охорона здоров'я, освіта, наукове консультування та ін.).
- Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг формує сферу послуг.

У розвинутих країнах частка сфери послуг у загальному виробництві переважає. Про це свідчать такі дані початку XXI століття:

Великобританія	– 74 %
Німеччина	– 71 %
Франція	– 74 %

США	– 73 %
Японія	– 62 %

В Україні у сфері матеріального виробництва в 2003 р. працювало близько 65% населення. Така пропорція свідчить про недостатній розвиток нематеріального виробництва, зокрема, сфери послуг. Водночас це є свідченням низької продуктивності праці у сфері матеріального виробництва, яка охоплює більшу частину зайнятих у галузях економіки.

Крім поділу на матеріальне та нематеріальне, існує поділ виробництва на **первинне**, **вторинне** та **третинне** (див. схему 1.2.6). Такий підхід не означає, що якійсь сфері надаються переваги. Він лише підкреслює характер зв'язку між сферами.

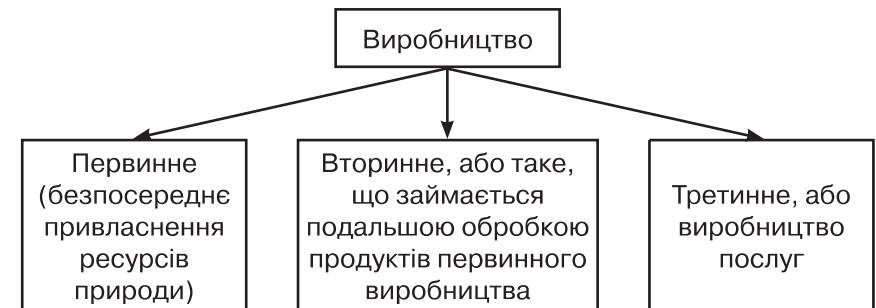

Схема 1.2.6

Пояснення до схеми

- Поділ виробництва на первинне, вторинне та третинне свідчить про те, що одні види виробничої діяльності є похідними від інших.
- Первинне виробництво** ґрунтується на безпосередньому привласненні того, що дає людині природа. До первинного виробництва належить сільське господарство (землеробство та тваринництво), гірничодобувна промисловість, золотодобувне виробництво, лісництво, рибальство.
- Вторинне виробництво** ґрунтується на первинному і є похідним від нього. Воно охоплює всі галузі обробної промисловості, що створюють засоби виробництва та продукти споживання, а також будівництво.
- Третинне виробництво**, що є похідним від первинного та вторинного, – це створення різноманітних послуг. Останні поділяються на такі, що обслуговують виробництво, та на особисті.

Сукупність підприємств, що обслуговують виробництво, становить **виробничу інфраструктуру**. Це – підприємства транспорту, зв'язку, торгівлі, фінансово-кредитної сфери, інформації, реклами тощо.

Послуги виробничого характеру надають оптові та роздрібні торговці, банкір, страховий та рекламний агенти, брокер, водій та зв'язківець.

Соціальна інфраструктура охоплює ті підприємства, які безпосередньо впливають на стан і розвиток окремих людей, надаючи їм нематеріальні форми багатства, і задовольняють соціальні та духовні потреби. Це – охорона здоров'я, фізична культура, освіта, житлово-комунальне і побутове обслуговування, пасажирський транспорт і зв'язок, культура і мистецтво тощо. Отже, в соціальній інфраструктурі створюються соціальні послуги. Праця в цих галузях є суспільно необхідною і корисною. Закономірним є те, що в розвинутих країнах соціальна інфраструктура перетворилася у могутній сектор виробництва, що досить швидко зростає. Зокрема, кількість зайнятих лише у секторі приватних послуг США впродовж 1980-1995 років зросла так: у сфері охорони здоров'я – на 60%, у готельному господарстві – понад 50%, в освіті – на 40%, у роздрібній торгівлі – приблизно на 30%.

5. Фактори (ресурси) виробництва

Процес виробництва завжди є результатом взаємодії відповідних факторів, які в економічній науці одержали назву фактори (ресурси) виробництва. Останні поділяють на дві великі групи: матеріально-речові та особисті. У свою чергу, матеріально-речові фактори поділяються на засоби виробництва, створені людиною (капітал), і природні фактори, що об'єднуються поняттям “земля”. Особистий фактор визначається поняттям “праця”.

Земля як фактор виробництва відіграє особливу роль. Відомий англійський економіст, класик економічної науки Вільям Петті ще в XVII ст. підкреслював, що земля – мати багатства. І понині значення цього фактора не зменшується. Земля – це засіб праці, створений природою. Поняття “земля” як фактор виробництва має широкий зміст: земля є одночасно операційним базисом виробництва (у промисловості), сховищем природних ресурсів (родовища мінералів, нафти, газу), природною основою сільськогосподарського виробництва (орні землі, ліси, водоймища). У сільському господарстві земля – це й основний засіб праці, і предмет праці. Природа зробила різні землі якісно неоднаковими. З метою диференціації земель щодо продуктивності розробляють кадастри – бальні оцінки різних земельних ділянок.

Праця як фактор виробництва охоплює людські ресурси: фізичні та розумові здібності, освітній та професійний рівень, виробничий досвід зайнятих у виробництві. Відомо, що з розвитком виробництва вдосконалюються й істотно змінюються засоби виробництва, виникає повністю автоматизоване і роботизоване виробництво, нетрудомісткі технології тощо. Але роль особистого фактора при цьому не тільки не зменшується, а за деяких умов і зростає. Зумовлюється це такими обставинами. По-перше, під впливом науково-технічного прогресу вдосконалюються засоби виробництва і технології, відповідно виникає потреба у вищій кваліфікації працівників. По-друге, виробництво стає дедалі більш наукомістким, тобто таким, що потребує наукового забезпечення. По-третє, виробництво розв'язує складніші завдання, орієнтовані на зростаючі потреби людей і все більше обмежені ресурси, отже, досконалішим має бути й управління. По-четверте, збільшується частка ризикових виробництв (наприклад, атомна енергетика), що вимагає від людини не лише високої кваліфікації, а й значного психічного напруження.

Зростання ролі особистого фактора висуває нові вимоги не лише до кваліфікації компетентності та знань працівників, а й до загально-освітнього рівня. Культурна, освічена людина інакше розуміє відповідальність, є ініціативнішою, вимогливішою до себе. Основи знань з багатьох наук людина здобуває в школі, там же закладаються основи її світогляду. Тому школа відіграє не меншу роль у творенні майбутнього фахівця, ніж, скажімо, професійне училище, коледж чи університет.

Капітал (матеріальний або фізичний) як фактор виробництва – це засоби виробництва, що належать підприємцям або іншим власникам і використовуються в процесі створення речей і послуг. Особливістю капіталу є те, що він має бути кимось нагромаджений, сформований. Капітал існує у продуктивному використанні саме тоді, коли його власники одержують доходи від користування та володіння своїм майном. Частина цих доходів повертається у виробництво, нагромаджуючи капітал і забезпечуючи кошти для вдосконалення виробництва.

Якщо засоби виробництва не використовуються у створенні речей і послуг, то вони не є капіталом. Нагромадження засобів виробництва у випадку, коли таке виробництво стає збитковим, втрачає для їх власника будь-який сенс.

Капітал – засоби та предмети праці – перебуває у процесі постійних змін, що втілюються у переході до вищих технологічних укладів.

Крім трьох уже згаданих факторів (ресурсів) виробництва – землі, праці та капіталу, існує особливий, четвертий фактор: **здатність до**

підприємництва. Він знаходить своє матеріальне втілення лише у кінцевих результатах виробництва – у доході, який отримує підприємець. Роль здатності до підприємництва надзвичайно важлива. Для того, щоб якась справа (бізнес) була започаткована, хтось має виявити ініціативу, відшукати незадоволену потребу, придбати засоби виробництва, найняти людей. Щоб розпочате виробництво продовжувало діяти і розвивалось, його необхідно щоденно організовувати. А для процвітання справи хтось має ризикувати: знаходити додаткові джерела фінансування, вчасно скорочувати або розгортати виробництво тощо. Всі ці здібності і навички й охоплюються поняттям “підприємство”. Здатність до підприємництва є рідкісним талантом, яким володіє незначна частина людей. Учені вважають, що лише 5–7% громадян країни мають природну здатність до підприємництва. Якщо врахувати те, що не всі ті, хто має цей талант від природи, правильно обирають свою професію, здобувають необхідну освіту, то зрозуміло, чому справжні підприємці є багатством нації. Детальніше зміст явища підприємництва розглядатиметься у подальших розділах підручника.

Економічна наука з другої половини ХХ ст. виокремлює ще два важливі фактори (ресурси) сучасного виробництва – людський капітал та соціальний капітал.

Людський капітал близький, але не тотожний за своїм змістом поняттю “ресурс праці”. Носіями людського капіталу є працівники, що мають сучасні знання, навички та мотиви до трудової діяльності. Вважається, що нагромадження людського капіталу передбачає розвиток системи освіти, культури, підвищення кваліфікації, охорони здоров’я, інформаційної мережі. Отже, більший потенціал людського капіталу має та країна, в економіці якої зайняті працівники з такими рисами, як освіченість, здатність пристосовуватися до технологічних змін, гарний фізичний стан, поінформованість щодо потреб ринку праці.

Соціальний капітал – це такі відносини між учасниками процесу виробництва, які ґрунтуються на *довірі та співробітництві*, передбачають створення можливостей вільного доступу до освіти і культури усім громадянам. Соціальний капітал дуже важко виміряти. Але наслідком його нагромадження, а отже, створення відносин, що передбачають довіру і співробітництво у виробництві, стає прискорення соціального, економічного і технічного розвитку. Яскраві приклади такого розвитку у другій половині ХХ ст. демонстрували, наприклад, Німеччина та Японія, які завдячують своїм прискореним розвитком саме розбудові таких відносин.

6. Продукт та ефективність виробництва

Продукт, який є результатом виробництва, можна класифікувати за видами (сферами) економічної діяльності та за призначенням.

За видами економічної діяльності розрізняють продукцію:

- добувної промисловості;
- обробної промисловості;
- будівництва;
- оптової й роздрібною торгівлі;
- транспорту й зв’язку;
- освіти;
- охорони здоров’я тощо.

У кожній із згаданих сфер діяльності використовується певна частина ресурсів, особливі технології і створюється свій особливий продукт.

За призначенням розрізняють:

- засоби виробництва (інвестиційні товари) та виробничі послуги;
- предмети споживання та особисті послуги.

Призначенням засобів виробництва та виробничих послуг є забезпечення неперервності процесу виробництва. Адже засоби виробництва зношуються, стають технічно застарілими. Тому їх необхідно поновлювати, а для розширення обсягів виробництва й нагромаджувати. Призначенням предметів споживання і особистих послуг є задоволення потреб людей. Саме ці потреби визначають основну мету виробництва.

Ефективність виробництва. Оскільки усі виробничі ресурси є обмеженими, то важливо знати, чи ефективно вони використовуються.

Ефективність у загальному сенсі – це співвідношення між результатами виробничої діяльності та витратами ресурсів. На практиці використовуються різні показники для оцінки ефективності, але завжди у чисельнику формули міститься результат, а у знаменнику – витрати на його досягнення. Найважливішими серед показників ефективності є продуктивність праці та віддача від матеріального капіталу (фондовіддача).

Продуктивність праці (E_L) стосується ресурсу праці і оцінюється за формулою:

$$E_L = \frac{Q}{L},$$

де Q – створений продукт, L – витрати праці.

Витрати праці можуть оцінюватися або в одиницях відпрацьованих годин, або у кількості робітників, що залучалися до створення продукту.

Приклад. Нехай ми оцінюємо ефективність роботи бригади з 4-х працівників палітурної майстерні, що роблять обкладинки для книжок упродовж одного робочого дня. За цей час було «зшито» 240 книжок. Продуктивність праці може бути виміряна двома способами:

$$1. E_L = \frac{240}{4} = 60 \text{ книжок.}$$

$$2. E_L = \frac{240}{8} = 30 \text{ книжок.}$$

Перший результат оцінки продуктивності праці дає підстави для висновку, що кожний працівник бригади робить упродовж дня палітурки для 60 книжок, а другий результат – що за годину бригада зшиває 30 книжок. Залежно від того, яке завдання ми маємо – визначити середню продуктивність праці одного працівника, чи результати роботи за одну годину робочого часу – буде використовуватися або перший, або другий показник.

Віддача від матеріального капіталу, або фондівіддача (E_K) стосується ресурсу капітал і оцінюється за формулою:

$$E_K = \frac{Q}{K},$$

де K – витрати основного капіталу, представленого верстатами, обладнанням, устаткуванням, транспортними засобами тощо. Зазвичай, для розрахунку віддачі від капіталу (фондовіддачі) необхідна інформація про грошову оцінку тієї продукції, яка була створена, та про вартість того обладнання, устаткування тощо, яке при цьому використовувалося. Якщо ж ми знаємо тільки те, скільки одиниць обладнання було використано, то розрахунок буде здійснюватися на одиницю використаного капіталу.

Приклад. Нехай йдеться про ту ж саму палітурну майстерню, що й у прикладі для розрахунку продуктивності праці. Бригада з 4-х палітурників працювала з використанням трьох верстатів.

Ефективність матеріального капіталу упродовж одного дня можна оцінити так:

$$E_K = \frac{240}{3} = 80 \text{ книжок.}$$

Одержаний результат дає нам підстави для висновку, що віддача з одного верстата за день роботи становила 80 книжок.

Виникає природне запитання: для чого потрібні розрахунки ефективності?

Вони потрібні для здійснення порівнянь результатів роботи працівників або обладнання в різні періоди часу, або на різних підприємствах.

Знову звернемося до прикладу палітурної майстерні. Нехай нам відомо, що раніше один працівник палітурної майстерні в середньому робив 58 обкладинок для книжок за день. Отже, якщо показник досяг 60 обкладинок, то це свідчить про зростання продуктивності праці і може оцінюватися як позитивне явище. Однак, якщо відомо, що в іншій, конкуруючій з нашою, майстерні працівник робить в середньому 62 обкладинки за день, то це є сигналом до того, що необхідно шукати шляхи до зростання продуктивності праці. Такими шляхами можуть бути:

- краща організація праці й управління всередині колективу;
- придбання нового обладнання;
- вища кваліфікація працівників;
- створення більшої матеріальної зацікавленості працівників у кінцевих результатах їх діяльності тощо.

7. Взаємозв'язок основних виробничих процесів – виробництва, споживання та розподілу

Виробництво у будь-якому суспільстві здійснюється заради **споживання**. В іншому випадку, виробництво втрачає сенс.

Споживання передбачає використання споживчих якостей товарів та послуг. Саме воно робить можливим існування людини як біологічної істоти та члена суспільства. За критерієм того, що споживається, розрізняють такі види споживання:

- товарів довгострокового користування – авто, будинки, меблі, побутова техніка з терміном більше року;
- товарів короткострокового користування – їжа, одяг тощо;
- особисті послуги – лікарів, вчителів, юристів тощо.

Структура споживання віддзеркалює рівень (якість) життя. Маємо на увазі те, що у розвинених країн частка витрат родини на харчування, зазвичай, не перевищує 20%, натомість вартість споживання послуг перевищує 50% витрат. У бідних країнах, навпаки, вартість харчування перевищує 50%, що є свідченням низького рівня споживання.

Зв'язок виробництва та споживання опосередкований **розподілом**. Розподіл передбачає формування доходів суб'єктів економічних відносин. Саме доходи забезпечують відшкодування витрат на споживання. Розподіл передбачає формування первинних доходів – зарплата, прибуток, відсоток на вкладений капітал та вторинних – пенсії, стипендії, допомоги з безробіття, інші доходи. Доходи не лише витрачаються на споживання, а й на **заощадження**. За економічним змістом заощадження є відкладеним споживанням. Адже, не витрачаючи усі доходи сьогодні, ми прагнемо збільшити свої статки і споживання у майбутньому.

Зв'язок трьох основних економічних процесів – виробництва, споживання і розподілу – представляє така схема.

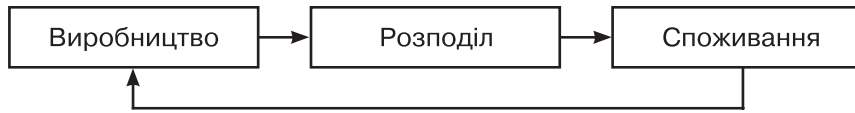

Схема 1.2.7

Пояснення до схеми

- Схема ілюструє взаємний (прямий та обернений) зв'язок трьох економічних процесів – виробництва, розподілу, споживання.
- Роль опосередковуючої ланки між виробництвом та споживанням виконує розподіл, у межах якого формуються доходи економічних суб'єктів.
- Обернений зв'язок між споживанням і виробництвом (стрілка від споживання до виробництва) означає, що доцільність виробництва перевіряється тим, чи був спожитий створений у процесі виробництва продукт.

Підсумки теми

- Виробництво – цілеспрямована діяльність людей, які мають на меті створити споживчі блага для задоволення потреб.
- Зміст виробництва може розкриватися за трьома напрямками: а) взаємодія людини з природою і сукупність відносин між людьми; б) поєднання таких основних елементів, як праця, засоби праці та предмети праці, результатом чого є продукт; в) єдність організаційних форм виробництва: поділу праці (спеціалізації), обміну діяльністю (кооперації) та управління. Можливі різні підходи до структурування виробництва: а) поділ на матеріальне та нематеріальне; б) поділ на первинне (пов'язане з безпосереднім привласненням продуктів природи), вторинне (зайняте обробкою продуктів первинного виробництва) та третинне, що охоплює сферу послуг. У свою чергу, сфера послуг включає виробничу і соціальну інфраструктуру.
- Факторами виробництва є земля, праця, капітал, здатність до підприємництва.

Земля – це узагальнююче визначення всієї сукупності ресурсів, які людина, розпочинаючи виробництво, бере у природи. Це орні землі, територія, на якій розміщується виробництво, родовища мінеральних ресурсів, води, ліси тощо.

Праця – це узагальнююче визначення людських ресурсів, залучених до виробництва. Людські ресурси охоплюють фізичні та розумові здібності людей, їхній освітній і професійний рівень, виробничий досвід.

Капітал – це узагальнююче визначення майна (засобів виробництва), що належить підприємцям або іншим власникам, і використовується для створення речей і послуг. Матеріально-речовий зміст капіталу становлять засоби виробництва. Капітал існує у процесі продуктивного використання тоді, коли приносить своїм власникам дохід. Особливим фактором виробництва є здатність до підприємництва, яка розкривається через сукупність таких здібностей людей, як уміння виявляти ініціативу в налагодженні справи, організовувати процес виробництва, ризикувати в момент його організації чи перебудови.

МОЖЛИВОСТІ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАЙ З ТЕМИ

- Знання щодо структури сучасного виробництва, одержані при вивченні теми, можуть допомогти визначити професійне спрямування та місце (сферу) майбутнього працевлаштування.
- Уявлення про зміст та форми організації, про структуру виробництва допоможе вам, якщо ви збираєтесь зайнятися підприємницькою діяльністю.

Контрольні запитання та завдання

- Земля одночасно є і засобом, і предметом праці. Запропонуйте для розгляду дві конкретні ситуації: коли земля є засобом праці і коли вона є її предметом.
- Як би ви пояснили те, що, незважаючи на вдосконалення засобів виробництва, впровадження у виробництво автоматів та комп'ютерних технологій, роль людини у виробництві не зменшується?
- Зайняте населення України у 2000 і 2007 рр. було розподілене за галузями:

Галузі	2000		2007	
	Кількість осіб, тис.	%	Кількість осіб, тис.	%
Промисловість	4598,3		3973,0	
Сільське господарство	4334,1		3468,1	

Будівництво	903,6	1030,2
Транспорт і зв'язок	1355,0	1451,9
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку; діяльність готелів і ресторанів	3121,3	4564,4
Охорона здоров'я, соціальна допомога	1379,6	1359,0
Освіта	1609,7	1693,7
Державне управління	1198,6	1036,4
Інші види економічної діяльності	1674,8	2328,0
Разом	20175,0	20904,7

Виконайте такі завдання:

- 1) заповніть колонки, тобто розрахуйте, який відсоток становили зайняті у кожній із галузей;
- 2) визначте, які зміни у структурі зайнятості відбулися за 1990-2000 рр.
- 3) Виходячи з визначення капіталу, запропонованого у тексті, дайте відповідь на питання.
 - Чи можуть вважатися капіталом засоби виробництва, що не використовуються для створення речей і послуг?
 - Чи є капіталом засоби виробництва збиткового підприємства?
 - Чому власник капіталу зацікавлений у його збільшенні (нагромадженні)?
 - Чи може природа створювати капітал?
 - В яких випадках комп'ютер і принтер стають капіталом?
4. Розрахуйте ефективність праці одного робітника за годину, якщо у виробничому процесі брало участь 10 осіб, що працювали 3 повних робочих дня і виробили 480 одиниць продукції.
5. Визначте, який продукт може бути створений з використанням 15 одиниць фізичного капіталу, якщо фондоддача становить 15 одиниць продукції.

Що далі?

Питання “що далі?” у темі, присвяченій виробництву, слід пов'язати з перспективами його розвитку. Такими для п'ятого та шостого технологічних укладів є Інтернет-комп'ютерні технології (ІКТ). Назвемо лише деякі види діяльності, пов'язані з ІКТ. Це:

- розробка, впровадження і супровід програмних продуктів;
- електронна комерція;
- комп'ютерна верстка, WEB-дизайн та обробка цифрових зображень;
- Інтернет-агентства;
- Інтернет-реклама та Інтернет-маркетинг;
- переклади і адаптація;
- Інтернет-консалтинг;
- супроводження і підтримка WEB-сайтів;
- дистанційне навчання;
- дистрибуція програмного забезпечення і провайдерство.

В Україні у 2004 році за кількістю фірм у сфері Інтернет-комп'ютерних технологій на перших місцях були такі виробництва, як WEB-дизайн, провайдерство та роздрібна торгівля програмним забезпеченням. ІКТ – це така частина сучасної економіки, в якій суттєво змінюється зміст і характер праці, вона потребує іншої організації виробництва й управління. Осмислення та узагальнення всіх наслідків, пов'язаних з ІКТ, – справа майбутнього.